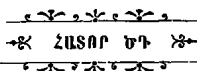

ԳՐԱԿԱՆ . — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ . — ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԿՐԹԱԿԱՆ ԵՒ ԳԻՏԱԿԱՆ

1843-1896

ՓԵՏՐՈՒՐ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

(Տես էջ 1)

ՅԱՅԼ ԵՒ ԱՅԼ ՔԱՂԱՔՍ ԵՒՐՈՊԻՈՅ

ՈՒՂԱՅԻ տպագրութեանց, և այն նպատակաւ կիսարայի խաշատուր վարդապետին ջանից վրայ խօսելու առ տեն, յիշեցինք թէ աժգոհ և անբաւական՝ իւր ձեռքով եղած արուեստին անկատարութիւնը տեսնելով, մտածեց անձինք զրկել յԵւրոպա՝ անոր ուսումնասիրութեան պարագելու, և խնանկով յառաջացընելու զայն Եղիշտակագիրն, ինչպէս տեսանք, հասկըցաւց մեզ, թէ այդ վախճանաւ՝ Յովհաննէս անուռով վարդապետ մը կը շրջի յԵւրոպա, Թաւէնիէ գաղղիացի ծառիօք ճանապարհորդին գրուածոց մէջ՝ նման յիշատակութեան մը կը հանդիպինք. Յովհաննէս Յակոբ. (Jean-Jacques) Զու-

ղայեցոյ մը, որ 1641ին մեքենական արուեստի մէջ իր արդէն աւելցած հմտութիւնը կատարելագործելու համար կը ճանապարհորդէ յԵւրոպա. ուր տպագրութեան արուեստին ալ տեղեկանալով՝ կը դառնայ ի Սպահան, և հոն տպագրատուն մը բանալով կը հրատարակէ Պօղոսի Թղթերը. Թաւէնիէ կ'ըսէ թէ արքունի ատաղձադրծաց գլխաւորն էր նա. Chef des menuisiers du roi des Perses). Զենք գիտեր թէ գաղղիացոյն յիշատակած այս անձը՝ նոյն է ընդ Յովհաննու յղեցոյ ի խաշատոյ. Ժամանակն և նպատակն նմանութեան՝ հաւանականաբար կը թուին նոյնացընել:

Արդ սա այս Յովհաննէս վարդապետ կը

ընդ ընդ Եւրոպայ, կամ մանաւանդ ընդ Իտալիա. և անցնի ի վենետիկ և ի Հռոմ, ապա ի Լիւթոնոյ. և ըստ կարի հմանալով արուեստին՝ այս վերջի քաղաքին մէջ, Սաղմոսաց զիւրք մը կը հրատարակէ, փոքրովոր հատոր մը, այսպիսի ճակատ գնելով. « Գիրք և Սաղմոսք Դաւթի, որ և Սաղմոսարան կոչի: Տպագրեալ եղև ի հայրապետութեան Հայոց Տէր փելիպոսի Սրբազան կաթողիկոսի. Հրամանաւ և կամօք երջանիկ Խաչատուր վարդապետին Կեսարացոյ. Չեռամբ և Հոգացողութեամբ Նուսատ Յովհաննէս վարդապետի Զուգացոյ, յիւրում տպարանի, զոր կայացոյց յիտալիա: Ի վայելուչ Քաղաքն եւ ի նաւահանգիստն ի Լիւթոնոյ. Ի ԹՎ. ՌՂԿ. Յօժարութեամբ վերակացուաց »: Այս ճակատ տպագրուած է կարմրաներկ և սեւաւառիւք: Անմիջապէս ի միւս էջն յետ ճակատուն՝ սափորածեւ զարդ մը կարմրաներկ, և ի վերայ՝ օպիտակագոյն երկաթազիւր տառիւք. « Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ Յովհաննէս Զուգացի. շնորհքն Աստուծոյ վարդապետ և օպատուոր սուրբ Էջմիածնի որ ի ԹՎ. ՌՁԸ »: Իսկ ի հանդիպոյ, Առ երջանիկ Տէրն իմ՝ Տէր Խաչատուր բարունեաց Պետն. ի նուսատ Յովհաննէսէ Զուգացո Բանի Սպասաւորէ:

Այդ ըստ հրամանի և ըստ կամաց սուրբ Հօրք իմոյ մեծի և երջանկագունի, և Նախախնամութեամբ Տեառն որ ի ԹՎ. ՌՁԸԸ բաժանեալ ի սուրբ օւխտէզ, դիմեցի յարեւմուտս սակս լրութեան տպագրութեանս. և ի սպառուածս ամի միոյ, որ ընդ ծով և ընդ ցամաք, հասի յիտալիա, ի գեղազարդ քաղաքն ի վենետիկ. և վերահասու եղեալ գործառնութեանցս, ընթացայ ի Հռոմ. և անդ սկիզբն արարի նորագոյն գրոց և տպոց. և աւարտեալ մասն ինչ ի գործոցս՝ առի զարհեստաւորս և դիմեցի ի Լիւթոնոյ. և անդ գտեղի կալեալ՝ մեծաւ ջանիւ և բարի դիտաւորութեամբ, զտիւ և զիշեր անվաղար աշխատելով՝ լրումն տուաք տպագրութեանս. յերկարելով յաշխատութիւնս՝ բաց ի ճանապարհէն, Գ ամ և Գ ամիս, անմիտեար յամենայն կողմանց: Եւ շնորհք ամենազօրին Աստուծոյ, և աղօթիւք տեսնող իմոյ

աւարտեցաք զտպագրութիւնս անթերի և անպակաս կատարելութեամբ. որք են տիպք զանգանձք՝ ըստ գանազան որակութեան և քանակութեան, մեծք և փոքրք՝ ութիւք որոշեալք, ընդ որոց է և նիւթ երգոց և շաքականաց. և այլ գործիք բազումք զարարելիք տպագրութեանս. որով ամենայն ինչ կարելի է տպիլ. յորոց իբր միջին կերպ է այս, զոր տեսանէ Տէրդ իմ ի ներկայք, զոր իբրև զպտուղ հնազանդութեան՝ մասուցանեմ Տեսուչ իմոյ գերախայրի գործոցս. որով կարիցէ տէրդ իմ ճանաչել զկատարելութիւն գործոցս՝ և զհաւատարմութիւն ծառայի քոյ. զի ոչ կորուսաք զժամանակն մեր ունայնաբար, որպէս կարծեն այլք: Իսկ վասն սակասութեանցն ներեալ երկարամտութեամբ. զի իբրև զփորձ տպեցաք զսա յայժ շտապմամբ, վասն անմիտեար նեղութեանցս. զի յաւուրս Չ աւարտեցաք զսա Ռ. և Դ հաւթուով ի միասին, միայն և առանց ուրուք ձեռնառուէ: Վասն որոյ ընդունելի լիցին տեսնող իմոյ, վաստակ ծառայի քոյ, իբրև գնուէր անձնաւուրէր. վասն զի մտեալ որպէս ի պատերազմ, իբրև արեւայ ստացայ զսա: Ողջ լեր: Ի Լիւթոնոյ, ԹՎ. ՌՂԿ. մայիս Ժ: Իսկ ի վերջ օաղմտարանին՝ միւս այլ սափորածեւ զարդ, և վրան գրուած սեւաներկ բոլորագրով. « Շնորհք ամենազօրին Աստուծոյ արդ կայացաւ տպագրութիւնս Չեռամբ Յովհաննէս վարդապետին »:

Այլ ընդարձակ յիշատակարան պատմական. « Առ բարեպաշտաւոր անձինսդ ընթերցողաց, վասն մշտնջենաւոր յիշատակի. Շնորհք ամենազօրին Աստուծոյ և նախախնամութեամբ տեսն մերոյ և փրկին Յիսուսի Քրիստոսի թովին ՌՁ և Ը ի դեկտեմբերի ամնոյ ի մէկն. Ես նուսատ ծառայ Յիսուսի Քրիստոսի Յովհաննէս Զուգացի՝ Սպասաւոր բանի. Հրամանաւ երջանիկ հոգեւոր հօրն իմոյ Խաչատուր վարդապետին Կեսարացոյ. Ելեալ ի Սպահանու դիմեցի յարեւմուտս յերկիրն Խաղացոց՝ օակս լրումն և կատարելութեան գործոյ տպագրութեանս. զոր արդէն եւս ձեռնարկեալ էաք: Ձի ի սպառուածս տարւոյ միոյ հասեալ ի պայծառ և ի գեղազարդ Գաղաթն և Նաւահանգիստն

ի վէհնետիկ, ուր ընթացեալ ի տպարանս
 ցրոց բազում ջանիւք հոգ տարեալ վերահա-
 սու եղէ պրծառնութեանս. և վասն առա-
 լել պակասութեան մերոյ տպագրութեան, ի
 մտի եզի ե խորհեցայ նորադոյն զիբք և տիպք
 կայացուցանել, որպէս զի ևս գեղեցկազոյնք
 լիցին գործք տպագրութեան մերոյ: Այլ զի
 ի վէհնետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատ-
 շանք այսմ գործոյ, գիմեցի ի Հոսովմ: ուր
 սկիզբն արարաք գործառնութեանս. և մասն
 ինչ ի գործոյս անպ ի Հոսովմ աւարտեցաք:
 Եւ ապա առաւ ընթացաք ի վայելուչ նա-
 ւահանգիստն ի Ղիստեայ. ընդ մեզ ամբողջ
 և զարհեստաւորս. ուր զետեղեալք բազում
 ջանիւք և հաջողութեամբ զուն գործեալ ա-
 ւարտեցաք յառաջարկեալ գործառնութիւնն
 մեր, ի ցայլ ե ի ցորեկ մահու շափ աշխա-
 տելով՝ միայն և առանց տուրք օգնականի յեր-
 կարելով յաշխատութիւնս Գ ամ ե հինգ
 ամիս ողջոյն. Բաց ի մի ամոյն զոր անցու-
 ցաք ի ճանապարհին. զանց առնելով զլիշտս
 և զստուսպանս՝ զոր յայցաւն ժամանակս կրե-
 ցաք ի հակառակասիրացն, և յոչ կամողացն
 զբարեգոյն գործս. որք փոխանակ օժանդա-
 կութեանն՝ զոր պարտէին, զմաբանեալ
 հակառակէին մատարար, բանիւք, գործողք և
 արդեամբք. և զառաջարկեալ քործն մեր իա-
 փանել ջանային: Մակայն Աստուածն ամե-
 նահայեաց՝ ոչ հաճեցաւ ի խորհուրդս նա-
 ցա և ոչ արար ըստ կամաց նոցա, այլ
 օգնեաց ինձ աջողմամբ՝ միշտ և ամենայն
 ուրեք, տալով շնորհս առաջի ամենեցուն. և
 մեր եւս ոչ զապարէաք և ոչ թուլանայաք ի
 գործառնութեանցս. և ոչ ինչ էր փոյթ
 մեզ հակառակութիւնք նոցա, վասն յուսոյն
 իմոյ որ առ Աստուած. այլ ապաւինեալ ի
 զօրութիւնս տեսաւ ի կատարումն գործոյս
 հասանել փութելոյ, յիշելով զբան Պողոսի որ
 ասէ. Եթէ աստուած ի մեր կոյս իցէ, ո՞վ
 իցէ մեզ հակառակ. որպէս և եղևն իսկ
 Եւ շնորհօք ամենազօրին Աստուծոյ, և ձեռն-
 տութեամբ վաճառականաց ոմանց բա-
 րեպաշախ, աւարտեալ կատարեցաք զյառաջ-
 արկեալ գործ տպագրութեանս անթերի և
 յոյժ կատարեալ, քանակութեամբ և որա-
 կութեամբ՝ զանազանեալ. յորոց մինն ի իբր

միջին կերպ է այս զոր տեսանէք յառաջի-
 կայդ: Ձոր յաղագս տեսութեան և փորձառ-
 նութեան գործոյ տպեցաք զսաղմոսարանս և
 աւարտեցաք զսա յամին որ ի ծննդենէն Քրիս-
 տոսի ՌՈ և Գ. ի հայրապետութեան Հայոց
 Տէր փիլիպպոսի սրբազան կաթողիկոսի. և
 ի թագաւորութեան Պարսից փոքր Շահ Ա-
 պասին նորընծայ թագաւորին. և ի թվին
 որ ըստ Հայոց ՌՂ և Գ. ի մայիսի ամսոյ
 ի տասն, ի Լիւթանոյ. ի յիշատակ մշտնջե-
 նաւոր և ի փառս Քրիստոսի: — Արդ եթէ
 հաճոյ թուեցի բարեպաշտութեան ձերում,
 շնորհք Տեսաւ է, զՏեսաւէ զտնայարուք. և
 եթէ ոչ՝ ներեցէք իմում տկարութեանս, և
 երկայնաժիտ լերուք ընդ գործառնութիւնս.
 զի իբրեւ փորձ տպեցաք զսա անհոգաբար
 և յոյժ ըշտապմամբ ասիս բազում ներութեանց
 և անմիթարութեանց, զոր կրէի միշտ վասն
 միայնութեան և պահպանութեան իմոյ: —
 Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեանս որ
 հանդ(իպ)էք սմա, ստանալով զսա, յիշեալիք
 ի մաքրափայլ յաղթութեան ձեր, զվերոյասացեալ
 զերջանիկ վիսաշատուր վարդապետն. և զձեռն
 սու բարեպաշտութեան վաճառականսն, և զիս
 զնուստս զՅովհաննէս Ձուղացի սպասաւոր բա-
 նի, որ բազում աշխատոսնոք յայտարերեցի
 զափպս և զտպագրութիւնս. և զբարեպաշտ
 ծնողս իմ, զհայրն իմ զհանգուցեալ մահ-
 դասի Էզիզարն, և զմայրն իմ զԱննա
 լիքն. և զամենայն արեան մերձաւորս իմ
 զհոգեւորս և զմարմնաւորս, զկենդանիս և զհա-
 րուցեալս. որպէս զի և դուք յիշեալ լիջիք
 ի փրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ
 յաւիտեանս. ամէն: Հայր մեր: Վերջն է
 գրոյս » :

Այս յիշատակարաններն իրենց ամբողջու-
 թեամբ մէջ բերելուս պատճառն յայտնի է.
 այլեւայլ հանգամանք իրաց կը նշանակուին
 անոնց մէջ որ ազգային տպագրական պատ-
 մութեան տեսակետով ունին իրենց հետաքրք-
 րական կարևորութիւնը: Նախ, թէ որչափ
 զգուարին եղած է Յովհաննէս իրեն յանձ-
 նուած գործը ի կատար հասցնել. և թէ
 քանի՞ զգուարութեանց և հակառակութեանց
 հանդիպեր է, որոց՝ ինչպէս ինքն կը հա-
 մարի, յաջողեր է յաղթել. թէպէտ և ար-

գիւնքն զայն չի ցուցնենք. որովհետեւ և այն-
չափ իրարմէ զանազանեալ տառերն և կաղա-
պարք շինել տուեր է շատ ծախքով, և միայն
մէկ տեսակը իր վարդապետին և ընթերցու-
ղաց կը ներկայացընէ, առ ի հաւատարիմ
տանին, ինչպէս կ'ըսէ, թէ այլոց ենթա-
դրածին կամ կասկածանաց համեմատ ժա-
մանակը անօգուտ կերպով վատնած չէ. ուր
մեզ անծանօթ կը քննայ թէ այնչափ ծախք և
կազմած ինչ բանի ծառայեր են, ինչ ե-
ղեր են այն տառերն և կաղապարք. որով-
հետեւ սազմոտարանովս կը լռէ նաեւ Յովհան-
նու Զուղայեցւոյ տպագրական գործունէու-
թիւնը և անունը. և հասած չէ առ մեզ յի-
շատակ մը թէ այնչափ խնամօք յերկրորդած
և յղկուած ատառք զրկուեցան առ խաշատուր
վարդապետ, եթէ անհետացան, ուսումնասէր
առաջարկողին և գործակցին աշխատանաց առջև
նիւթական և բարդական արգելք ելլելով:
Քառուկն և աւելի տարիներէն ետքը, 1681 ին
կը սկսին միւսանգամ հրատարակութիւնք
գրող յԱմենափրկի վանու Զուղայի, ինչպէս
առանին պիտի ասենք, բայց ոչ Յովհան-
նու վարդապետին տառերով և արգելադրով,
Մեծապէս արդիւնաւոր է նա և անմուտց
յիշատակութեան արժանաւոր իր անունը, ոչ
լոկ բազմաբէրուն և բազմալատակ ջանից
պատճառաւ, այլ և արտադրած երկին՝ մա-
տենին արուեստական ազնուութեամբ, անլը-
թար և գրեթէ անսխալ տպագրութեամբ,
հանգյառեսիլ ձեւովք տառից, մարքութեամբ
և ընտրութեամբ ուրիշ ամէն հանգամանաց
թղթոյ, պատկերաց և զարդօց:

* *

1675 ին նոյնմայ Գալանոսի երկասիրու-
թեամբ՝ գիրք մի կը հրատարակուի ի Հռոմ
հայ և լատին լեզուով ի տպարանի Հաւա-
տասիրաւ ժողովոյն: Երանօթ է բանասիրաց
որ թէտղինեան ուխտէն իտալացի հայերէ-
նագէտ կրօնաւոր մ' էր Գալանոս ի Սորբեն-
տոյ քաղաքէ նկատուեան գաւառաց, և եր-
կար տարիներ տալքեւական քարոզչի ա-
նուամբ և պաշտամբ շրջած յարեւելս և
առանձին ի Հայաստան: Այդ երկար ու-
ղերտութեանց և ծանօթութեանց, զոր քիչ

շաքս արտացեր էր, արդիւնք են իր քանի մը
գրութեանն մեր լեզուին և ազգին նկատ-
մամբ, և որոց մէջ ի կարգի տպագրութեան
քառային է հետեւեալ խորագիրն կրող գիրքը.
Քերական և Տրամաբանական ներածութիւն
առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ. Gramma-
ticae et Logicae Institutiones Linguae
Litteralis Armenicae Armenis traditae
a D. Clementi Galano, զոր հայ և լա-
տին ընծայականաւ կը նուիրէ Յովհաննէս
վարդապետ Էդեսացի՝ արքեպիսկոպոսն Մի-
ջագետաց առ Նախագահ ծիրանաւոր արքայ
Ժողովոյն: Նոյնպէս հայ և լատին լեզուով
վկայութիւն կու տան գրքին կարեւորութեան
խաշատուր պատրիարք Հայոց Կոստանդնու-
պոլսի, Պօղոս եպիսկոպոս Տելիքիւյ, և Նի-
կոյ եպիսկոպոս Թորոսովիչ, միայն ի լատին
տունալ ի Հռոմէ ի Թուին Հայոց 1092,
Տարածման հաւատոյ ժողովոյն տպարանին
մէջ արդէն ի գործածութեան հնաձև և խո-
շոր տառիք տպագրութիւն մ' է, ինչպէս հինգ
տարի ետքը և շարունակաբար հետեւեալ տա-
րիներու մէջ ի նմին տպարանի և նոյն հե-
ղինակին երկասիրած Միաբանութեան գրոց
հայ և լատին երեք հատորք, և փոքրագիր
հատոր մ' ալ միայն պատմական մասին նոյն
գրոց:

Մենք հոս տպագրութեան պատմութեան
առթւով յիշեցինք այս գրութեանն. մատե-
նագրական տեսակիտով ուրիշ գրութեան մէջ
կ'ըլլայ անոնց յիշատակութիւն, ինչպէս նաեւ
հեղինակին վարուց պատմութիւնը և ազգայ-
նոց հետ վերաբերութիւնք, որ բաւական հե-
տաքննականք են:

* *

1660 թուականին Յիսուս արքի գրող
տպագրութիւն մը կը գտնենք ի Վենետիկ,
խալալացոյ մը ձեռքով, որ նոյն ժամանակին
քաղաքին մէջ գտնուող հայ գաղթականութեան
ծանօթ և մտերիմ կ'երևնայ:

Արդէն տասնեօթին տարի յառաջացոյն,
ինչպէս յիշեցինք վերագոյն, նոյն գրոց քաղա-
գրութիւն մի հրատարակուած էր ի Վենե-
տիկ, Յովհաննու Անիւրացոյ ձեռքով: Ազ-
գին ընդհանրութեան ձաւորթ և սիրելի գիրք

մի, ի՛ երևնայ թէ քիչ ատենի մէջ սպառե-
լով, կրկին տաջգրեր է գայն Պոլիս ոմն խա-
ւացի, Անկիւրացոյն տպագրին վրայ, հե-
տեւելով նմա յամենայնի, և ի նոյն իսկ շա-
րադրութեան յիշատակարանին: Ի սկիզբն
գրոյն՝ դրուած է պատկեր մը, և որ ճա-
կասի տեղ ալ կը ծառայէ: Զունի բաց ի
զբոյնի վերջը դրուած յիշատակարանէ՝ զոր
մէջ պիտի բերենք, ուրիշ յիշատակարան.
պատկեր մի միայն Յիսուսի, որ ունի ի ձե-
ռին զգունդ աշխարհի, և ուրիշ մ՛ալ ի
մէջ գրոցն՝ վեղարաւոր վարդապետ մի
յամայնոնի քարոզելով, և ազգային տաքազու
զգեստեւորութեամբ խուռն աւելնդիրք: Իսկ
վախճանի հետեւեալ յիշատակարանը, կամ
'Ինչպէս ինքն հրատարակողն կ'ըսէ ՝ զ ծա-
նուցում' պայծառ ընթերցողացս. փառք...
որ ես կարողութիւն նուազս եւ քառասուն
անձին իմոյ չուան Պատիսդա՝ որ մակա-
նուամբ առի Պոլիս, սր եմ ազգաւ լատինացի
ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքէն վանատիոյ:
Զոր բազում ջանիւք և աշխատանքօք հազիւ
կարացի ի յանկ հանել զսպագրութեան
արուեստն, Եւ ոչ ուստեք եղև ինձ օգնու-
թիւն այսմ տպագրութեան արուեստիս այ-
սորիկ: Ապաւնելով ի յայն ամենեցուն ֆրիս-
տոս. և ի շնորհաբաշխ Հոգին սուրբ Աստուած.
բարեխոսութեամբ սրբոյն Աստուածածնին. և
ազօթիւք սրբոյն Գրիգորի լուսաւորչին: և
բարեխոսութեամբ ընտրեալ անօթոցն և ա-
ռաքելոցն Պետրոսի և Պօղոսի եղի ի մտի
զտպագրութեան արհեստն առ ի պայծառու-
թիւն ազգին Հայոց: Այլ և պատճառ աշ-
խատանաց մերոց այս էր. որ բազում ժա-
մանակաւ յառաջ ունէի սէր. և բարեկամու-
թիւն ընդ ազգին Հայոց. և յարածամ ցտա-
կայի տեսանել զչքեղաշուք իշխանն հայոց
խոնա Սաֆրազն. Զոր ոչ կարացի հառանել
ցանկութեան իմոյ. զոր փոխեալ է առ Աս-
տուած. և զնորհառ որդին խր զխոնայ վաթ-
րանն տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս ա-
րացէ. Զոր և պարզեւատուն ամենեցուն
ֆրիստոս պարգեւեաց ի ձեռին իմոյ զայս-
լափն, առ ի պայծառութիւն տանն Հայոց:
Այլ և խնդրեմ առնեղադիր լինել սփա ան-
յարմարութեան. քանզի ամենեւին ոչ գիտէի

լեզու հայոց, և կամ գիր. և ոչ տեսեալ ի
վարպետաց զայս տպագրութեան արհեստն.
Ըստ պարգեւելոյն սմա ի Հոգոյն Սրբոյ այս-
քան յայտ ամեալ երևեցուցի վամն օգտու-
թեան ազգին Հայոց զոր և հասի յաւարտ
ըստ ձերում աղօթիւք. Եւ եթէ նուազու-
թիւն գտանէք՝ ներեցէք իմում պակասու-
թեանն, զի կար մեր այս էր. Արտ եղև կա-
տարումն և աւարտումն երգոցս տեսան Ներ-
սեսի Հայոց կաթուղիկոսի զոր անուանեալ
կոչի Յիսուս որդի, ի լաւ և յընտիր օրինա-
կէ բազում քննութեամբ և ասուգաբանելով.
Ի թուականութեան Հայոց Ռժ և Թ ի յամ-
սեանն մայիսի... ի հայրապետութեան
Հայոց հանուրց սեռի Տեսան Յակոբայ Եւ
Րիցս երանեալ երջանիկ հայրապետի ի վայն-
լույ եւ ի գեղեցկաշէն կղզիս վանատիոյ.
Եւ յիշատակեան նոյն քաղաքի Տօմենի-
կոյ Գոնդարինի Դուռնի և մեծամեծաց հրա-
մանաւ և բրիլիլէնով: Դարձեալ աղայեմ
զձեզ որք հանդիպէք սմա կարգալով և կամ
տեսանելով յիշեցէք ի ֆրիստոս և մեղաց
թողութիւն խնդրեցէք ինձ չծաւն Պաղիսդա
Պոլիսիս և ծնողացն իմոց. և դեռարցոյ զա-
ւակացն իմոց և այլ ամենայն մերձաւորացն
իմոց. և դուք յիշեալ լիլիք ի ֆրիստոսէ Աս-
տուծոյ ամէն: Դարձեալ յիշեցէք ի քրիս-
տոս յուզանքին տէր Ստեփաննոսի որդի Եւ-
դուպ աղան որ նա եւս աշխատեցաւ ի օրբա-
զրելն որսա՝ Դարձեալ յիշեցէք ի ֆրիստոս
զնորհառ մանուկն Ստեփաննոս որ. է ազ-
գաւ հայ որ շատ աշխատեցաւ. և օգնութիւն
արար այս արհեստիս ի սրբազրելն և ի շարեւն
և այլ ամենայն որպիսութեան սորա. միթէ
տէր Աստուած զինքն անփորձ պահեցէ ա-
մենայն չարէ. ամէն: Կատարեցաւ գիրք Բ.
Նախ Յիսուս որդի և ապա Սաղմոս 'ի տպա-
գրատան Պոլիսին': Իսկ ի միւս էջն՝ կնքա-
նշան տպագրողին. եզն մը, աղեղն և երեք
աստեղանշանք:

Ինչպէս ի յիշատակարանիս կը նշանակուի,
Պոլիս Սաղմոսարան մ՛ալ հրատարակեց
նոյն 1666 թուականին ի նոյն յիւրում
տպարանի, այս խորագրով. « Գիրք Եւ Սաղ-
մոս որ և Սաղմոսարան կոչի: Տպագրեալ
եղև ի գեղեցկաշէն մայրաքաղաքն վանատիկ

ի տունն Պօլիսին. ի թուականութեան Հայոց մեծաց Ռճ և Թ. և յետոյ ունի յիշատակարան նման ըստ բանիցն և շարագութեան նախընթացին. ուստի և աւելորդ յառաջ բերել: Միայն ի վերջոյ կը յաւելու յիշել և « թոխտթեցի Ղասապպաղայեանց Սահակ ե. բէցն որ զօրինակն հառուր, և ի սրբագրելն շատ աշխատեցաւ. միթէ վարձահատոյցն ամենեցուն Գրիստոս տացէ զփոխարէնն իւրոց աշխատանացն. ամէն. » կը յիշուի դարձեալ. « Այլ և օրինակ սորա քննած և ռոտգաբանած է ի բազում վարդապետաց. որոց զլուսն է աւանդելանիկ կեսարացի խաչատուր քաջ բունապետն, որ էր վերատեսուչ քաղաքին Ջուղայոյ. և պետաց պետն Սիմէօն, որը են հանգուցեալ առ Գրիստոս. Միթէ Տէր Աստուած զհրեանցն ընդ երկոստասն սուրբ վարդապետացն և առաջին սուրբ հայրապետացն զասակիցս արասցէ. ամէն: Այդ եթէ հաճոյ թուեսցի բարեպաշտութեան ձերում, շնորհ տեսուն է և զտեսունէ զոհացարուք. էւ եթէ ոչ՝ ներեցէք մերում տնարժանութեանս. եւ երկայնամիտ լիւրուք. զի կարն մեր այսքան էր. Վասն որոյ աղաչեմ զձեզ զամենեւեանս որը հանդիպիք սմա ստանալով, յիշեալիք ի մաքրափայլ աղօթոյ ձեր. և վայելելով զսա՝ զլիւրյառացեալ Սահակ երէցն, և զՍտեփանոս որ բազում աշխատանքոց յայտաբերեցաք զայսքան. առ ի պաշտօնութիւն ազգիս մերոյ Հայոց: Տպագրեալ եղեւ ի տունն Պօլիսին. վերջ »:

* *

Տասնութ տարուան ընդհատութիւն մի կը տեսնուի վենետական հայ տպագրութեանց (1660—1678), յետոյ միասնեամբ սկզբնաւորելու համար: Այս ժամանակաւոր դադարման ատենն է՝ յորում ազգային տպագրական արուեստ կը սկսի և կը բարգաւաճի յԱմսդերտամ Հօլանտիոյ:

Վասն զի 1660 թուին Յիսուս որդի որոց Շնորհալոյ երբորդ տպագրութիւն մի կ'ըլլայ յԱմսդերտամ, նախընծայ արդասիք հոն հաստատուած հայ տպագրատան:

Թակոք կաթուղիկոս Էջմիածնի՝ իւր նախընթացից նման ուսումնասէր անձն, անոնց

օրինակին ալ հետեւող կը յանձնարարէ նախորդ փլիխպոս հայրապետի նօտար՝ Մատթէի Դարեցոյ, որ յԵւրոպա անցնելով՝ ջանադիր ըլլայ այդ բազմօգուտ արուեստին հմանալ և հոն այլևայլ գրքեր հրատարակելու աշխատիլ. Մատթէոս Հայոց ՌճԵ (1656) թուականին կ'ելլէ ի Ջովաննիոյ, և քառասուն օր ճանապարհորդելով ընդ ծով կը հասնի « ի գեղազարդ քաղաքն և ի նաւահանգիստն ի Վենետիկ »: Տեսանք արդէն նախընթացաբար որ վենետիկ քաղաքին մէջ եղան, և զիս եւս կ'ըլլային հայկական տպագրութիւնք. և նոյն իսկ 1660 տարուայն մէջ, Մատթէոսի հոն ժամանելէն քանի մի տարի յետոյ, Շնորհալոյ Յիսուս որդի գիրքը հրատարակեցաւ: Բայց Դարեցի կ'ըսէ, որ « բնութեանց ի տպարանս զորց բազում ջանիւր հոգ տարեալ. վերահասու եղէ գործառնութեանս. և զի ի վենետիկ ոչ զոյնն արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ »: ուստի բռնադատեցաւ անկէ մեկնիլ. և որովհետեւ ստատիկ համաճարակ մահ կայր յայնմ ամի ի Հոռով և այն պատճառաւ ճանապարհորդեցուած էին, ստիպուեցաւ տասնուչորս ամիս ուշանալ ի վենետիկ, իսկ երբ մահը դպրելով՝ երթեկէք ալ գիրացան, Մատթէոս գնաց ի Հոռով. բայց հոն ալ չյաջողեցաւ զտնել փնտռած ճարտար արուեստագէտքը. մանաւանդ որ ոմանք « բարեպետացք և հակառակսէրք զրգոցեցին զմեծամեծս և զծոդուս առ ի խաբանել զայս գործ »: Եւ այնչափ զօրացան իրենց այս ընդդիմամարտութեան մէջ, որ հրաման հանել տուին թէ ոչ որ յարհեստաւորաց քաղաքին « իշխեսցէ հանել զայս արհեստ և առ ի ձեռս Հայոց. և որը անտրոյնեալ արասցեն զայս գործ՝ ծածուկ և կամ յայանի, պատիժ սաստիկ կրելոց են ի մէնջ եւս կամէին ահալուցանել »: Բայց Դարեցին կ'ըսէ, թէ հոգեբնիս չէր այս իրենց որոտմունքը. որ եւթ ամիս զեգբերելով բնակութեամբ, աղերսական խնդիրը իմացոյց ծիրանաւորաց ժողովոյն ու նաեւ քահանայապետին. սակայն չլիցաւ յաշողիլ Վասն որոյ գնաց յԱմսդերտամ Հօլանտիոյ, ուր գտաւ ուղած վարպետ արուեստաւորքը, ու զիշեր և ցերեկ աշխատելով չորս տարի

և նոյնչափ ամիս, ու շատ նեղութիւնք և հակառակութիւնք կրելով, և ինչպէս զանգատանաց սահմանէն ալ անպին անցնելով կ'ըսէ. « մանաւանդ մերային չազանց » ի սուտաձեւ կարգաւորաց և յաշխարհականաց թէ՛ ի վնէսին և թէ՛ աստ ի Մատթամ, որք փոխանակ օժանդակութեանն զոր պարտն էին՝ դիմաբանեալ հակառակէին մշտաբար » : Աստուր խօսքով, զործով և արդեամբք կ'ուզէին խափանել իր օգտակար ձեռնարկը . և եթէ յօտարագեցաց բարեպաշտը ոմանք իրեն օգնութիւն մը ուզենային մատուցանել, և զայն եւս յուսահատեցուցանէին և ապաշաւել տալին բարեգործութեանն » : Սակայն յայլոց քառած ձեռնտուութեամբ քաջալերուելով Ծարեցին, յազգայնոց տեսած հակառակութիւնը կ'արհամարհէր . որով և զօրացած, երեք տեսակք տառից յայդեցաւ տալ շինել . յորոց միջին և կամ երկրորդ տեսակաւ ձեռք դարկաւ տպագրել զՅիսուս որդի, յամի 1660, « իշխանութեան քաղաքին նորընձա փոխնչիփային Վիլհելմ Օրանմայ » : Բոյժ սխալագիր տպագրութիւն մ'է այս, թեպէտ և վայելուչ ըստ ձեւոյ տառիցն, և մանաւանդ ըստ բազմաթիւ պատկերաց, որ աւնուանի վան Սիբէմ փորագրողի զործերն են, ինչպէս կը տեսնուի փակապրէ մը որ ամէն պատկերաց ներքեւ դրուած է : Տպագրութեան այս անհարթութեան տեղեակ է և հրատարակչին, ուստի և կը խնդրէ « ներել պակասութեան զորոցս, զի օրինակն մի էր և շարողք Ֆրանկը ոչ են տեղեակք զորոց մերոց և լեզւաց . և ես միայն և տկար զուով կու սրբազրէի հազիւ այսքան կարի ստէպ » :

Մատթէի ծնողքն էին հանգուցեալ ծառեցի Աւագ ու մայրն Պէկիկիան . եղբարքն Ղարիպիան, Վարդան, Պալասան, Մանկասար, Հախնազար . ինք ալ արուեստիւ ծաղկոյ և նկարիչ : Երբ զրքին շարումն հասաւ 38 թերթին և տպագրեցան 28ն, նոտար Մատթէոս վախճանեցաւ ի թուին ՌՃԺ ի 22 յունուարի . կենդանութեան աւտեն պատրաստելով զրքին վերջը դրուելիք յիշատակարանն, և տեղնիտեղը պատմելով այս տպագրական գործոյն համար իր գլխէն

ամեն անցածները : Նոյն ժամանակին յԱմբագերտամ գտնուեցաւ Ոսկան վարդապետի Երեւանեցոյ Աւետիս եղբայրն, որ և Ծարեցոյն ընկերն էր ի տպագրութիւնս զորոց, և շահակից անոնց վաճառմանէ յառաջ եկած արդեանց : Մահուընէն ետքը Մատթէի յիշատակարանը կը լրացընէ Աւետիս . « Ես, կ'ըսէ, երիւանցի Ղըրջիցն Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսս որ յենկեր ի նորոք դրամով այլ օգնութեամբ, աստուած իշն (ինչ) որ վաստակ տայ մեր մէջն վաստակն կիսայ լինի . որ ժամ որ մեռաւ ես իբրև որր ստորակուեալ և պարսպ մշինաձի ես և սահմանք և զորձն և մշակն . ամիս ժամանակ անցաւ սկսան նուտին գնալ ի դէմ արեւելս ի քաղաքն Ջըմընայ աթոռն սուրբ Պողիկարպոսի որ է յօթնամանիցն . անճարութեանն մնացեալ ԺԳ տետրն տպագրեցի վախելով այսպէս սրբագրեցի . օրինակն ետի մի կողմ տպագրածն մի կողմ . մին կու նայի օրիւնակն մի ի տպագրածն . յորժամ որ սղալ լինէր կու մեկնի այսպէս սրբագրեցի . մընացալ ԺԳ տետրն . ապայ ուսայ ըզբարակընն որ տուրին է . թփն ՌՃԺ մարտ աս . մին իւր Սուրբ Աստուածածինն միշնորդ ունելով » :

Աւետիս կը զրէ յիշատակարանս, անկեղծութեամբ խոստովանելով թէ իր անուընդնելու պատճառ կամ արժանաւորութիւն մը չունէր . բայց հարկ տեսցն, որովհետեւ շատ աշխատանք ունէր գործոյն վրայ թէ՛ դրամով և թէ ուրիշ օգնութեամբ . որովհետեւ ուխտ դրեր եմ ցմահ աշխատել ըստ կարողութեանս վասն Էջմիածնի և աստեանահաս սրբոյն Սարգսի . անանկ որ « եթէ ես չըլլայի, կ'ըսէ, չեմ գիտեր թէ Ծարեցոյն մահուընէն ետքը ո՞վ պիտի տիրանար գործարանին . որովհետեւ թողած պարաքը հազար մօռիլ էր՝ մինչ տպարանին գոյք՝ այդ գումարին կէսը չէին արժէր : Ասկէ վերջը Աստուածաշնչի տպագրութեան գրերը պիտի դուրս գան . տիրացուն (Մատթէոս) որ մեռաւ՝ դեռ քառասուն կամ վաթսուն գիր փորուած չէր . տակաւին երկու հարիւր քսան զորոց մարք պիտի փորագրուին, վարձքը տուողն եւ եմ, և մինչ ի խաչվեալս, եթէ արուեստագործ չի մեռնի,

ամենայն տառից փորագրութիւնը պիտի աւարտին և դուրս դան » :

Ասկէ վերջ կը յանձնէ յիշել զինքն և իւր հանգուցեալ կողակիցն զՄարիամ տաան, զհայրն թորոս, զմայրն Գուհարազիզ, զեղբարսն՝ զԱսպ, զՍիսկան վարդապետ, և զմիւս վաճառական եղբայրն զՅովհաննէս, զՄիղդակտան, զբոյրն Ռոսինէ՝ և այլն. նոյնպէս « զնորարոյս վաճառականն ու երեսնեցի Սահմատինեան Պողոսի որդի զԳրիգորն, որ յանձն առած պարտքը հասոյց, որով առ զԽնամարեցաւ յիշատակուիլ :

Թ՛ Էջն 458 համառոտաւ կ'ընթերցուիմք. « Թիշեցէք զիս մեղաօր յօթար Մաթէոս յետնորդ, որ ձեռնառեւ եղէ նա որ էրեսանցի Ղլխիկեցն Աւետիս որ յիշեալ լիցիք արեղին ֆրիտոսոսի առէն » :

Տարի մը յետոյ տպագրեց Աւետիս (1661) համառոտաւ յաւանգիրդ մի, յիշատակարան նաւ. « Տպեցաւ ժամեւ և պարզառուժարի տեսար ի Թուին հայոց Ռճ և Ժ յերկրին Հօլանտայ, ի քաղաքն Ամսթերդամ ձեւաւմք Աւետիսն. աւարտեցաւ յոգնատոսի Ե՛ ի հայրապետութեան տեսաւ Թափօբայ արքա, զան կաթողիկոսի իւտակառոյց տուրք աթոռոյն իշխանին, Ու՛ եղբարք, որք հանդիպիք զմա յիշեալիք առ քրիստոս զնօտար Մաթէոսն որ հանգուցեալ է, և զկնի որոյ ըզնուառտ և զանարժան երեսանցի Ղլիննեց Աւետիսն՝ զկրտսեր եղբայր Սիսկան վարդապետին » :

Թիշուած Թիւռոս որդի գրոց յիշատակարանին մէջ պատմուածը կ'ամբողջանայ 1661 տարւոյն տպագրուած Մազնուարանի յիշատակարանի խօսքերէն. որդի ինչպէս նաև յառաջաբանին զրոգն է կարապետ վարդապետ Անդրեանցի. ուր կը յիշէ զԵրարեցի Մատթէոս, նօտար ֆիլիպպոս կաթողիկոսի, « որ բազում ջանիւք և երկամբք քանդակել ետ և նորակերտեաց զազնիւ և զպաւտական գիրս այս, հրամանաւ և կամօք եւրիցս երանեալ կաթողիկոսին Յակոբայ » : Տառից օրինակն ու ձևը տուեր էր Մովսէս վարդապետ : Եր յանձնէ մասնաւորաբար զյիշատակութիւն վերոյիշեալ Աւետիսի Ղլիննեց, որովհետև ինչն եղաւ, կ'ըսէ, պատմաւ որ այս

ազնուակերտն և ըղձայի տպագրարանս ընծայուի իշխանին և արքոյն Սարգսի Յուշոյ վանից : Զի Երարեցին վերջին հիւանդութեանը ժամանակ իռչել տուաւ զԱւետիս, և փոխ դրամ կ'ուզէր իրմէ Եօթնհարիւր հնգետասան մանչիլ, որպէս զի պարտապանաց հասուցանէ. այն ստակով, կ'ըսէր, երկու հազար տաղմոսարտն և հազար երկու հարիւր Թիւռոս որդի կը տպագրենք, ու անոնց վաճառմանէն եղած շահը երկուքի կը բաժնեմք. մէկն ինձ և միւսն քեզ : Իսկ եթէ մեռնիմ, քոյ տեսութեան ներքեւ կ'ըլլայ տպարանը ու կը վճարես պարտքս և ինծի տուածդ շահովը : Աւետիս այս առաջարկութեան յանձնարութիւն չի ցուցուց : այլ եթէ տպարանդ կ'ընծայես, ըսաւ, իշխանին և արքոյն Սարգսի, հետդ ընկեր կ'ըլլամ, ու ստակը տալով քեզ, ցորչափ կենսական եմ կ'աշխատիմ ի տպարանին. և դրամին արդիւնքը վերոյիշեալ արքոյն անունն կողոզ վանաց կը նուիրեմ. իսկ մահուընէս ետքը՝ բոլանդակը : Հաւանեցաւ Մատթէոս, և կտակաւ որոշեց որ իր մահուընէն ու երկուքին ալ պարտուց հասուցմանէն ետքը՝ տպագրատունն յանձնուի իշխանին և արքոյն Սարգսի մենաստանաց : — Ինք յառաջ քան զաւարտումն տպագրութեան Թիւռոս որդի գրոց վախճանեցաւ. և զոր Աւետիս, ինչպէս տեսանք, լրացրնելով, ձեռք դարկաւ նաև Սաղմոսի տպագրութեան : Բայց ինք բոլորովին անծանօթ և անտեղեակ ըլլալով աւուեստին, ընկեր առաւ զկարապետ վարդապետ Անդրիանցի, ու հաւասար ջանքով և աշխատանքը հասուցին յաւարտ : Դրամի ալ կարօտութիւն քաշելով՝ ամսօրացի իռտապաշխի որդի Մինաս անուն մէկէ մը ինն հարիւր մանչիլ փոխ տաակ վերուցին. որով հազար երկու հարիւր օրինակ ի Թիւռոս որդի գրոց կազմել տալով՝ Զմիւսնիւյ զրայէն նստով զրկեցին յարեալս : Վերջին յիշատակարանով մ'ալ առանձինն կը յանձնեն յիշել զՈւղայեցի Եահրիման և զՅովհան Միլգենց, որոց առած Եօթնհարիւր մանչիլ դրամով կարող եղան երկու հազար և Եօթնհարիւր տաղմոսարան տպագրել : Իսկ տառից փորագրին էր Ֆրանսիք Քրիստօֆլ, հանձնարեղ հոլանտացի արուեստաւորն, « որ և բազ-

մահաւոր ջանիւ կերտացայց զպողոթատեայ և զպղնձի տիպ տառից » :

Յետապայ տարին (1662) Աւետիս և Կաթապետ հրատարակեցին մեծագիր յաւանգիրք մը (նչ առեհի) « նորաշէն տառիւ, (ինչպէս կ'ըսեն յ'էջն 3), նոր մտտեան աստուածային պաշտաման. թուով իրբն երեքնագրաւ զիրազդին և ձեռնհաս և ամենեցուն ստանալի. » : Ձոր հաւատարմեայ եղեւ ի կենսաբարին թուոյն Ռոկիս յամենանն օգտաւորի ժԱ. և Արամեան տոհմին թուականութեան ՌՃԺԱին. յամոյն մտադայ ի Ռաշտարհի Ֆրանկաց յերկրին յ(Ունդայ) ի քաղաքն յԱմեղերտամ, յիշխանութեան տեղւոյս վերէկէնմուս փրինց փային, ի տպարանս որ կոչի Սուրբ Էջմիածնի, և սիրելի վկային իւրից օրոյն Սարգսի զօրավարին որ կառուցաւ ի նոյն Մարթէոս սարկաւազէ, և ի ժամու վախճանին նուիրեցաւ վերոգրեալ օրգարանացն : Գոյիւք և արդեամբք և հոգացողութեամբ Դիմենց Աւետիսն Երեւանեցոյ՝ որ է վերականգու և թարգման տպարանիս. և մատակարարող և առաջնորդող ամենայն զործակալաց արուեստարանին » : Նոյն խօսքեր կը կրկնուին նաև ի յիշատակարանին, յորում Աւետիսի եղբայրն Ոսկան վարդապետ կը կոչուի « երկրորդ թարգմանիչ Էայց » :

Որչափ ալ մեծ ջանքով և եռանդեամբ հետամուտ էր Աւետիս իր վրան առած ծանր և դժուարին գործոյն, բայց իր առևտրական զբաղմունք և զանազան զործանութիւնք՝ չէին ներքեր որ յարակալութեամբն յԱմեղերտամ յառաջ վարէ զայն. ու կը բռնազատուէր ուրիշի մը յանձնել : Հաւանապէս կ'ըսենք թէ այս ամեն հանգամանք ծանուցանելով կաթողիկոսին, խնդրած ըլլայ անձ մը ցոյց առլ իրեն՝ որուն կարենայ յանձնել վստահութեամբ գործ մը, որոյ համար աչնափ ծախք և աշխատանք եղած էր : Կաթողիկոսին և իր ժողովոյն ընտրութիւնը ամենայարմար անձի մը վրայ ինկաւ, որ թէ սիրող էր արուեստին և գործոյն, և թէ Աւետիսի ամենամերձաւոր. իր հարազատ եղբոր Ոսկան վարդապետին :

Ոսկան երկու տարուանէ ետք՝ հրամանաւ

Յակոբ կաթողիկոսի կը նախապարհորդէ յաւանգիրքն. և նախ ի Լիւովոնոյ քաղաք Տոմանայի հանդիպելով Աւետիս եղբորը, որ կը դառնար ի Չմիւռնիս, ահոր ձեռագրով տպարանը կ'առնու ի նմանէ, և իր աշակերտ կարապետ վարդապետի կը գրէ յԱմեղերտամ, որ մինչ իւր ժամանելը՝ ձեռքէն եւ կածին չտի յառաջ վարէ զգործ տպարանին : Անդրիանեցին՝ որովհետև արդէն Շարականի տպագրութեան մը խորհուրդ և փափաք ունենալով՝ սկսած էր այդ ձեռնարկին կարևոր խազրու փորագրութիւնը, փութաց աւարտել զայնոսիկ. ու ստաւոտարանի տպագրութենէն ետքը՝ ձեռք զարկաւ նաև շարականին : Երբ Ոսկան հասաւ յԱմեղերտամ, մինչ ի կարգ համաքաղաքի հասուցեր էր կարապետ. և շարունակեցին միաբան աշխատիլ. ի նմին ժամանակի պատրաստութիւն տեսնել Աստուածաշունչ գրոց տպագրութեան, զոր միտք ունէին հրատարակել : Ուստի Ոսկան ետնէ եղբւր առլ քանդակել Աստուածաշունչի խորագրութեանց համար նօտագիր տառեր, և փութով երեք ամսուան մէջ աւարտելով, փորձի համար շարագրել առաւ ի Շարականի, սկսելով մարտիրոսաց կարգէն :

Ըսինք թէ Ոսկան վարդապետ ի Չմիւռնիոյ գրեց առ աշակերտին իւր, որ տպարանին գործը ըստ կրի յառաջ վարէ մինչև իւր ժամանումը յԱմեղերտամ. և թէ նա բաց ի շարականէ՝ սաղմոսարան մ'ալ տպագրեց : Այս վերջին գրոց մէկ պակասաւոր օրինակը հասած է ձեռուընթիւ. որոյ ճակատը կը պակծի, և յիշատակարանէն կրնանք հետեւեալ տեղեկութիւններն քաղել. « Քրիստոսի 1664 թուականին եղած է այդ տպագրութիւն. » « Ներսիս տպարանում որ հաստատեալ եղի ի նախաշնորհակալ Մատթէոսէ աւարկաւագէ. յերկրիս Հոլանտիս ի քաղաքիս յԱմեղերտամի. » որ կոչի աշխարհ Ֆրամէնկի. սպասաւորութեամբ և սրբագրութեամբ առաջնու և անիմատ և անպիտան կարապետի Անդրիանեցոյ և բանի սպասաւորի, աշակերտի մեծի բարեւնապետի տեսաւ Ոսկանի երևանեցոյ » :

Ոսկան կը հասնի յԱմեղերտամ, ու 1666ին սկիզբն կ'առնու իր բուն տպագրական գործու-

նէութիւնն : Նախ ամենակարեւոր գրքի մը հրատարակութեան ձեռք կը զարնէ, որ թէ՛ պէտ փոքր քանակաւ՝ բայց ազգին նոյն միջոցի գտնուած վերքին համար անհրաժեշտ և մեծապէս հարկաւոր գրքոյի մը. այլոքենից ու ֆրիստոնէական վարդապետութեան. և որոց ճակատը գրուած է. « Հանդերձ Աստուծով : Գիրք այբուբենից յաղագս նորեկ տըզայոց՝ և մանկանց անկրթից. նաև արանց գետ եւս ոչ ոսելոց. որոց լիցի օժանդակ հասանել ի կատարումն կրթութեան. և ի վարժուած անհապէս ընթերցողութեան : Յօրինեալ ներտպարանով սրբոյ Էջմիածնի. և սրբոյն Սարգսի զօրավարի : Յամբողջրտամ քաղաքի : ի ներթուում փրկչին 1666 . իսկ Հայոց Ռճժե յունվարի Գ » : Զուռնի

յիշատակարան, միայն ի վերջ քրիստոնէական վարդապետութեանն, զոր հրատարակչն կ'անուանէ « Յաղագս մանկանց առ ի կրթութիւն. և վարժումն ի կրօնս քրիստոնէութեան », հետեւալ քանի մի տողերը կան. « Շարադրեցաւ բանս հաւատոյ սակս վարժութեան տրասից. ի թուի փրկչի 1666 . իսկ ի մերումն թուոյ Ռճժե ամենանն նոյեմբերի. որոյ էին աւուրք քանեւհինգ : յԱմադերտամ քաղաքի, ի տպարանի սրբոյ Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի » :

Տառից ձեւը ընտիր, անվթար և անսխալ տպագրութիւնն. մէկէն կ'իմացուէր թէ հըմաւտ, կարող ու իր գործէն հասկըցող անձի մը կառավարութեան և տեսչութեան ներքոյ էր Ամադերտամի տպարանը :

Շարայայտելի

ՈՒՂԵՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ՇԱՆՏՐԻ ՅԱՐԵԻԵՍՍ

(Տես յէջ 7)

ԼԸ

Դարձ յերևամ. — Վերջին անգը ընդ Երասխ. — Շահրիար գիւղը. — Արմասիւր. — Խուլ-Փիլիսէ. — Մոստը կասօք յերևամ :

16. Յուլիս. — Եւ անհ հրաժեշտ տալով Երասխի ափանց՝ կը բռնենք Երևանու ճամբան, մեր ծրագիրը կէտ առ կէտ լմացընելով : Վերջին անգամ, գահութիւն Աստուծոյ, կ'անցնինք նշանաւոր գետը, ճիշդ այն տեղէն՝ ուր ութ օր յառաջ խղճուեցաւ Երևանցի վաժապետ մը՝ ուրիշ ութ ձիաւորաց հետ անցնելու առնել :

Այսուհետև պիտի երթանք ձախկողմեան ափունքէն, աշակոզմը թողլով Սուրմալու գիւղը, որուն գեղեցիկ ընկաղենիները դէմ կը դնեն չորութեան՝ շնորհիւ Երասխի առատ ջրոց, որով կ'ուռգեն միշտ տեղացիք :

Պ. Շանսար սրտեք էր որ քիչ մը յոգ-

նութիւն առնլու համար կենայինք այն իւրիկուն ի Շահրիար : Առջինիս ձգուած է երկայն, հարթ, միօրինակ ճամբան ցիրուցան մարդերով մեծ զաշտապետնոյ մը վրայ : Այս կանաչ կէտերէն մին ալ է Շահրիար, բայց որչափ որ մենք յառաջ կ'երթանք, կարծես նա կը հեռանայ : Վեց ժամ քայելէ վերջ՝ օթեանը կը հասնինք, և մեր վրանները կը պարզուին գեղեցիկ շէնքի մը բակին մէջ, որուն տէրերը բացակայ են :

Շահրիար գիւղը ընդարձակ պարտէզ մ'է խնամով ոռոգուած : Զեանդուած է 980 մետր բարձրութեան վրայ, և ունի գրեթէ երկու հարիւր հայ ընտանիքներ, որոնք անուանի